

Булгакова О.Ю.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Азаркіна О.В.

Одеський національний політехнічний університет

РЕФЛЕКСИВНИЙ ПОРТРЕТ ПЕДАГОГА З ГІПЕРТИМНОЮ АКЦЕНТУАЦІЄЮ ХАРАКТЕРУ

У статті викладаються результати дослідження рефлексії педагогів закладів дошкільної освіти та взаємозв'язок її з акцентуаціями характеру. На основі комплексного вивчення захисної та педагогічної рефлексії, акцентуацій характеру вихователів дитячих садків було зроблено висновок про особливості рефлексії педагогів з гіпертимною акцентуацією характеру. Емпіричне дослідження проводилося на базі дитячих дошкільних установ м. Одеси, вибірка складала 85 чоловік із середнім віком 37 років і стажем професійної діяльності – 13 років. Результати дослідження свідчать про те, що гіпертимний тип характеру не супроводжується психологічними захистами, пов'язаними зі знеціненням об'єкта, агресією проти себе та інших, оскільки вони не схильні звинувачувати себе та інших, нав'язувати оточуючим почуття провини, їх очікування щодо інших реалістичні, вони не апелюють до авторитетів, а беруть відповідальність на себе. Виявлена неоднозначність взаємозв'язку педагогічної рефлексії із захисною рефлексією та психологічними захистами, розкриті механізми взаємозв'язку педагогічної рефлексії із захисною рефлексією та психологічними захистами. Порівняльний аналіз даних дозволив нам побачити особливості захисної рефлексії при прихованій та явній гіпертимній акцентуації характеру, де явна гіпертимна акцентуація характеру супроводжується захисною рефлексією від почуття провини, образи, психологічними захистами від почуття сорому, невідповідності поведінки інших своїм очікуванням, при прихованій гіпертимній акцентуації характеру ми не виявляємо статистично значущих позитивних кореляцій із захисною рефлексією та психологічними захистами. Характер як система типових програм поведінки, що проявляються з високим ступенем ймовірності в різних умовах, може стати перешкодою в освоєнні особистістю більш ефективних форм та норм поведінки, якщо його риси виражені надмірно, тобто є акцентуованими.

Ключові слова: акцентуація характеру, рефлексія, психологічний захист, дошкільний педагог.

Постановка проблеми. Успішна професійна діяльність педагога являє собою складний процес, в основі якого лежать механізми рефлексії, що сприяють розвитку професійних навичок і якостей особистості. Рефлексія педагога розглядається як оціночне осмислення себе і своєї педагогічної діяльності, як форми самовираження і взаємодії з учнями. При цьому рефлексія педагога спрямована не на засоби здійснення професійної діяльності, не на себе як її суб'єкта, а на переживання, джерелом якого він розглядає інших людей, їхню поведінку, яка, як правило, не відповідає очікуванням і уявленням про належне. При цьому захистом від негативних переживань образи, заздрості, провини, сорому і страху невдачі часто є інфантильні психологічні захисти та захисна рефлексія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поведінкові особливості акцентуованих осо-

бистостей описані в дослідженнях С.Н. Морозюк та її послідовників, де встановлено, що в таких суб'єктів яскравіше представлені психологічні захисти та захисна рефлексія, спрямованість і зміст рефлексії з приводу проблемних життєвих ситуацій, показано, що у профілі характеру найбільш яскраво представлені гіпертимні, афективно-екзальтовані та демонстративні акцентуації [1–4].

Виходячи з розуміння суті рефлексії не тільки як усвідомлення засобів і підстав власної діяльності, але й її зміни з метою досягнення більш повного результату, нами досліджуються його особливості у вихователів дитячого садка з різними акцентуаціями характеру.

Для емпіричного дослідження особливостей рефлексії педагогів з гіпертимною акцентуацією характеру застосовувалися такі методики:

вивчення акцентуації характеру (К. Леонгарда – Н. Шмішека), визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії (О. Рукавишнікова), а також когнітивно-емотивний тест (Ю. М. Орлов, С. Н. Морозюк) [5].

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилося на базі дитячих дошкільних установ м. Одеси, вибірка складала 85 чоловік із середнім віком 37 років і стажем професійної діяльності – 13 років.

Слід зазначити, що акцентуація характеру визначається як крайні прояви норми, де «гіпертимний» тип акцентуації характеризується товариськістю, енергійністю, оптимізмом, ініціативністю, легким ставленням до життєвих проблем, ерудованістю.

Крім того, для даного типу характерні: імпульсивність, необдуманість поведінки, висловлювань, необов'язковість, дратівливість, схильність до поз та фраз.

Порівняльні дані коефіцієнтів лінійної кореляції Пірсона (таблиця 1) прихованої та явної гіпертимної акцентуації характеру із захисною рефлексією вихователів дитячого садка показують негативну кореляцію із захисною рефлексією при переживанні почуття образи ($r = -0,242$), страху невдачі ($r = -0,227$), агресією проти інших ($r = -0,281$), раціоналізацією обставинами

($r = -0,195$), проекцією на інших ($r = -0,180$), захистом від почуття сорому ($r = -0,195$), захистом від образи ($r = -0,269$), порушенням провини в інших ($r = -0,243$), невідповідністю поведінки інших очікуванням ($r = -0,188$), санагеним мисленням ($r = -0,155$) та мисленням що апелює ($r = -0,184$).

Наведені дані свідчать про те, що для прихованої гіпертимності характеру перераховані психологічні захисти не властиві, оскільки таким особам не властиві уразливість, страх невдачі, почуття провини, внаслідок чого не було необхідності виробляти психологічні захисти від цих неприємних переживань.

Результати дослідження свідчать про те, що гіпертимний тип характеру не супроводжується психологічними захистами, пов'язаними зі знеціненням об'єкта, агресією проти себе та інших, оскільки вони не схильні звинувачувати себе та інших, нав'язувати оточуючим почуття провини, їх очікування щодо інших реалістичні, вони не апелюють до авторитетів, а беруть відповідальність на себе.

Важко не погодитися з тим, що ці якості прийнятні для вихователя дитячого садка, а прихована виражена гіпертимна акцентуація характеру не є протипоказанням до педагогічної діяльності, особливо з маленькими дітьми.

Таблиця 1

Коефіцієнти рангової кореляції за показниками

Показники захисної рефлексії	Гіпертимна акцентуація характеру	
	прихована	явна
Обсяг захисної рефлексії від страху невдачі	-0,227*	-0,121
Обсяг захисної рефлексії від почуття провини	0,031	0,182*
Обсяг захисної рефлексії від почуття сорому	-0,121	0,030
Обсяг захисної рефлексії від почуття образи	-0,242**	0,138*
Агресія проти інших	-0,281**	0,080
Агресія проти самого себе	0,110	-0,155*
Загальна раціоналізація	0,31	-0,155*
Раціоналізація обставинами	-0,195**	0,117
Проекція на інших	-0,180**	0,15
Захист від почуття провини	0,077	0,072
Захист від почуття сорому	-0,195*	0,257*
Захист від страху невдачі	-0,106	0,121
Захист від заздрості	0,015	0,087
Захист від образи	-0,269**	0,222*
Відхід від ситуації	0,014	0,21
Самоприниження Я	0,054	-0,118
Порушення провини в інших	-0,243**	0,077
Санагенне мислення	-0,155*	0,038
Невідповідність поведінки інших моїм очікуванням	-0,188*	0,276**
Мислення що апелює	-0,184*	0,113

Примітка: ** - на рівні $p < 0,01$; * - на рівні $p < 0,05$

Товариськість, життєрадісність та енергійність володарів гіпертимного типу характеру з перерахованими вище особливостями рефлексії робить їх професійно бажаними для педагогічної діяльності.

Дані, що свідчать про наявність позитивних зв'язків з явною гіпертимною акцентуацією характеру, із захисною рефлексією і психологічними захистами (таблиця 1) із приводу переживання провини ($r = 0,182$), образи ($r = 0,138$), захистом від почуття сорому ($r = 0,257$), захистом від почуття образи ($r = 0,222$), невідповідність поведінки інших моїм очікуванням ($r = 0,276$). При цьому чим більше виражена гіпертимна акцентуація характеру, тим сильніше розвинені перераховані вище показники захисної рефлексії та психологічного захисту.

Поряд із наведеними показниками виявляються і негативні статистично значущі зв'язки явної гіпертимної акцентуації з такими психологічними захистами, як агресія проти себе ($r = -0,155$) та раціоналізація знецінення об'єкта ($r = -0,155$). При цьому чим більше виражена гіпертимна акцентуація характеру, тим менш агресивний чоловік по відношенню до самого себе.

Порівняльний аналіз даних дозволив нам побачити особливості захисної рефлексії при прихованій та явній гіпертимній акцентуації характеру, де явна гіпертимна акцентуація характеру супроводжується захисною рефлексією від почуття провини, образи, психологічними захистами від почуття сорому, невідповідністю поведінки інших моїм очікуванням, при прихованій гіпертимній акцентуації характеру ми не виявляємо статистично значущих позитивних кореляцій із захисною рефлексією та психологічними захистами. Однак при цьому явно виявляють себе зворотні кореляції даного типу прихованої акцентуації характеру із захисною рефлексією (від образи, сорому) і психологічними захистами (збудження провини в інших, саногенне мислення, невідповідність поведінки інших очікуванням, мислення що апелює).

Таким чином, спостерігається зміна полярності в кореляції гіпертимній акцентуації характеру залежно від ступеня її вираженості, прихований різновид якої в основному вказує на негативні кореляції із захисною рефлексією і психологічними захистами, а явна – на позитивні.

Недостатня розвиненість продуктивної особистісної рефлексії, що виявляється в захисних формах, є, на наш погляд, основною причиною всіляких проблем у професійній діяльності та міжособистісних відносинах, що виявляє себе в

низькій самооцінці, вразливості, конфліктності та грубості. Активізуються у професійних ситуаціях і міжособистісному спілкуванні механізми психологічних захистів, з одного боку, підвищують рівень сензитивності, а з іншого – перешкоджають усвідомленню проблемних зон у професійній діяльності.

Вищенаведені аспекти стали підставою для висунення гіпотези про існування зворотньо пропорційної залежності між обсягом розвитку захисної та професійно-педагогічної рефлексії, результати представлені в таблиці 2.

Представлені дані (табл. 2) вказують на правомірність гіпотези існування зворотньо пропорційного зв'язку між захисною і педагогічною рефлексією (чим більше виражена захисна рефлексія, тим нижче рівень педагогічної рефлексії).

Низький рівень педагогічної рефлексії статистично значимо негативно корелює з об'ємом захисної рефлексії з приводу переживання невдачі (-4,22), провини (-4,25), сорому (-3,43), образи (-4,91); із психологічними захистами від почуття провини (-9,42), сорому (-8,61), страху невдачі (-12,37), образи (-12,61); відходом від ситуації (-9,89), порушенням провини в інших (-9,59), невідповідності поведінки інших моїм очікуванням (-14,32), мисленням що апелює (-13,47), проєкцією на інших (-2,57) і показником саногенного мислення (-10,17).

Ці дані свідчать про негативний вплив патогенної рефлексії із приводу негативних переживань страху невдачі (образи, провини, тощо) на розвиток педагогічної рефлексії. Саме негативні переживання, що виникають у процесі професійної діяльності, активізують захисну рефлексію та психологічний захист, ті ж, у свою чергу, блокують прояв рефлексії із приводу професійних проблемних ситуацій.

Разом із тим нами виявлені і позитивні статистично значущі кореляції педагогічної рефлексії з деякими психологічними захистами: ментальною агресією проти інших (0,202), проти себе (0,172), самоприниження Я (10,32), раціоналізацією знецінення об'єкта (0,277). Це говорить про те, що розвинена педагогічна рефлексія на тлі патогенної рефлексії із приводу негативних переживань активізує психологічний захист «самоприниження Я», ментальну агресію проти себе та інших. Усвідомлення професійної неспішності, а іноді і неспроможності активізує раціоналізацію знецінення об'єкта, що дозволяє пережити професійну невдачу з найменшою шкодою для особистісного «Я».

Середні показники захисної рефлексії суб'єктів педагогічної діяльності з низьким і високим рівнем розвитку їх педагогічної рефлексії

Педагогічна рефлексія	ВР	НР	Δ	t
Показники захисної рефлексії				
Обсяг захисної рефлексії від страху невдачі	21,73	41,93	20,2	-4,22*
Обсяг захисної рефлексії від почуття провини	33,52	35,60	2,08	-4,25*
Обсяг захисної рефлексії від почуття сорому	31,30	43,52	12,22	-3,43*
Обсяг захисної рефлексії від почуття образи	32,56	47,48	14,92	-4,91**
Агресія проти інших	22,36	40,20	17,84	0,202**
Агресія проти самого себе	16,26	33,46	17,2	0,172*
Загальна раціоналізація	21,96	36,82	14,86	0,277**
Раціоналізація обставинами	33,06	38,22	5,16	0,125
Проекція на інших	38,60	40,24	1,64	-2,57*
Захист від почуття провини	32,53	42,60	10,07	-9,42*
Захист від почуття сорому	36,83	51,08	14,25	-8,61*
Захист від страху невдачі	30,85	38,97	8,12	-12,37*
Захист від заздрості	35,23	47,54	12,31	0,044
Захист від образи	43,86	59,07	15,21	-12,61*
Відхід від ситуації	32,67	45,08	12,41	-9,89*
Самоприниження Я	8,16	27,07	18,91	10,32**
Порушення провини в інших	33,06	48,86	15,8	-9,59*
Саногенне мислення	42,67	53,78	11,11	-10,17*
Невідповідність поведінки інших моїм очікуванням	36,23	52,36	16,13	-14,32*
Мислення що апелює	28,29	47,45	19,16	-13,47*

Примітка: ** - на рівні $p < 0,01$; * - на рівні $p < 0,05$; ВР – високий рівень; НР – низький рівень; Δ – різниця; t – критерій Спірмена

Висновки. Таким чином, у ході дослідження:

1) виявлена неоднозначність взаємозв'язку педагогічної рефлексії із захисною рефлексією і психологічними захистами, яка, з одного боку, носить зворотний характер (чим більше виражені показники захисної рефлексії і деяких психологічних захистів, тим нижче рівень розвитку педагогічної рефлексії), що говорить про негативний вплив патогенної рефлексії із приводу негативних переживань на розвиток педагогічної рефлексії. З іншого боку, між педагогічною рефлексією і психологічними захистами виявляється зв'язок прямого характеру (чим більше розвинена педагогічна рефлексія, тим яскравіше виражені деякі психологічні захисти), що дозволяє переживати професійні невдачі та проблеми з найменшою шкодою для особистісного Я;

2) розкриті механізми взаємозв'язку педагогічної рефлексії із захисною рефлексією та психологічними захистами, де, з одного боку, негативні переживання, що виникають у процесі професійної діяльності, активізують захисну рефлексію та психологічний захист, ті ж, у свою чергу, блокують прояв рефлексії із приводу професійних проблемних ситуацій; а з іншого – усвідомлення професійної неспішності, а іноді й неспроможності активізує деякі психологічні захисти, що дозволяють пережити професійну невдачу з найменшою шкодою для особистісного «Я».

Таким чином, характер як система типових програм поведінки, що проявляються з високим ступенем ймовірності в подібних умовах, може стати перешкодою в освоєнні особистістю більш ефективних форм і норм поведінки, якщо його риси виражені надмірно, тобто акцентуовані.

Список літератури:

1. Акцентуированные личности / Карл Леонгард; Пер. с нем. В.М. Лещинской. Киев : Вища школа, 1981. 390 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. Москва : Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
3. Гільман А.Ю. Проблема саногенного мислення в зарубіжній на-уці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. Харків, 2015. Вип. 57. С. 64–69.

4. Морозюк С.Н. Саногенная рефлексия как фактор оптимизации акцентуаций характера и повышения эффективности учебной деятельности : диссертация ... д. псих. н. Москва, 2001. 480 с.
5. Орлов Ю.М. Когнитивно-эмотивный тест. Москва, 1999. 20 с.

Bulhakova O.Yu., Azarkina O.V. REFLECTIVE PORTRAIT OF A TEACHER WITH HYPERTHYMIC ACCENTUATION OF CHARACTER

The article presents the results of a study of the reflection of teachers of preschool education and its relationship with the accentuations of character. On the basis of a comprehensive study of protective and pedagogical reflection, accentuations of the character of kindergarten teachers, a conclusion was made about the peculiarities of reflection of teachers with hyperthymic accentuation of character. The empirical study was conducted on the basis of children's preschool institutions in Odesa, the sample was 85 people with an average age of 37 years and experience of professional activity – 13 years. The results of the study indicate that the hyperthymic type of character is not accompanied by psychological defenses associated with the devaluation of the object, aggression against themselves and others, because they are not inclined to blame themselves and others, impose guilt on others, their expectations of others. realistic, they do not appeal to the authorities, but take responsibility. The ambiguity of the relationship of pedagogical reflection with protective reflection and psychological defenses is revealed, the mechanisms of the relationship of pedagogical reflection with protective reflection and psychological defenses are revealed. Comparative analysis of the data allowed us to see the features of protective reflection in latent and overt hyperthymic accentuation of character, where overt hyperthymic accentuation of character is accompanied by protective reflection from guilt, resentment, psychological defenses against shame, inconsistency of behavior with others. We find statistically significant positive correlations with protective reflection and psychological defenses. Character as a system of typical programs of behavior, manifested with a high degree of probability in different conditions, can become an obstacle in the development of more effective forms and norms of behavior by a person, if his features are expressed excessively, that is, accentuated.

Key words: character accentuation, reflection, psychological protection, preschool teacher.